
התיישבות בישראל: מבט על המיליטריזם

ארז צפדיה

מבוא

בראשית שנות התשעים הופיעה בישראל כתיבה אקדמית שהתמקדה בתופעת המיליטריזם בחברה הישראלית. ברוך קימרלינג (1993), ממנסחיה הראשונים של תופעת המיליטריזם, הצביע על כך שרוב חלקי החברה בישראל שנמצאים לכאורה מחוץ לצבא חושבים במונחים צבאיים ומקבלים כמובן מאליו את הטמעת סמליו של הצבא כחלק מרכזי בתרבות ובזהות האתנו-לאומית. קימרלינג כינה תופעה זו מיליטריזם קוגניטיבי והגדיר אותה כמצב שבו אזרחים חושבים במונחים כוחניים וצבאיים ואינם ערים לכך. במצב זה סוגיות של צבא וביטחון משמשות ציר מארגן בפוליטיקה, במדיניות הציבורית ובחיי היומיום האזרחיים, והצבא זוכה לדומיננטיות. יגיל לוי (2003; 2007) יצק למיליטריזם רציונל חומרני (שאינו עולה בקנה אחד עם המיליטריזם הקוגניטיבי). כך הוא יכול לדון במורכבות החברתית של התופעה ולהוכיח שבצד המיליטריזציה מתקיים בקרב חלק מהחברה תהליך הפוך של דה-מיליטריזציה, שניזון מצמיחתן של אידיאולוגיות החותרות תחת האתנו-לאומיות, כדוגמת השוק החופשי.

במאמר זה אני מבקש לבחון את ביטוייהם של המיליטריזם הקוגניטיבי והחומרני בשדה המרחבי ואת הקשר שלהם עם אידיאולוגיות מובילות בחברה הישראלית, כדוגמת האתנו-לאומיות והשוק החופשי. ביתר פירוט, אני מבקש להאיר את האופן שבו ההיגיון של בינוי אומה ומדינה, הנקשר עם אידיאולוגיות אתנו-לאומיות, טומן בחובו משמעויות ביטחוניות, ולפיכך רותם את הצבא לייצור מרחב שנשלט בידי הקהילה הלאומית היהודית בישראל. את הקניית המשמעות הביטחונית למרחב ואת קבלתה של משמעות זו כמובנת מאליה בציבור הרחב אני מכנה מיליטריזציה טריטוריאלית, והיא מניעה תהליך של ייחוד ושל דה-ערביזציה של המרחב.

בשנים האחרונות, עם הופעת אידיאולוגיות של שוק חופשי, נדמה שיש מקום להתיר את הקשר שבין ביטחון, צבא ושליטה במרחב, ותחת זאת לנהל את המרחב על פי דפוסים שעולים בקנה אחד עם עקרונות של כלכלת שוק.

אך מהלך זה לא הושלם, ובמקומו אומץ שיח כלכלי שמשתלב בתהליכי הייחוד והדה"ערביזציה, שיח ששורשיו במיליטריזם החומרני.

מהי האידיאולוגיה האתנו-לאומית של בינוי אומה ומדינה? בינוי אומה פירושו תהליכים שמטרתם להנחיל זהות לאומית קולקטיבית ולהדגיש את גבולותיה החברתיים והתרבותיים של קהילה. בינוי מדינה פירושו תהליכים שבו חברי הקהילה תובעים, מממשים ומבססים את זכותם לריבונות. בהקשר הישראלי מדובר באידיאל הציוני של הנחלת זהות לאומית בקרב היהודים, הגברת המוטיבציה שלהם להגר לישראל, שאיפה לריבונות ולביסוסה, שליטה בטריטוריה שנויה במחלוקת והרחבה טריטוריאלית.

היסודות האידיאולוגיים האתנו-לאומיים של שליטה במרחב ובטריטוריה נובעים מהקשר ההדוק שבין לאומיות לטריטוריה, דהיינו בין עם למולדתו (Storey 2001). פנרוז (Penrose 2002) סבורה שהצלחתו של פרויקט בינוי אומה ומדינה מותנית ביכולת להבנות נרטיב אתנו-לאומי של ההיסטוריה המשותפת לקהילה ולטריטוריה וביכולת להמיר נרטיב זה לתביעת זכויות בטריטוריה בהווה. נרטיבים אלה מייצרים משמעויות, סמלים וערכים טריטוריאליים ומסייעים לאנשים להבין את עולמם החברתי כנטוע בטריטוריה (Paasi 1999). זהו עולם ייחודי לקהילה, והוא שולל כל אפשרות של קהילה לאומית אחרת להרגיש הרגשות דומות כלפי אותו המרחב. פיתוח זיקה בלעדית של האומה לטריטוריה, הטעונה ברגשות שייכות, טוהר, מורשת וקדושה, אינו מותר מקום רב לתהליכי הכללה, סולידריות ושיתוף עם קהילות מיעוטים בטריטוריה המדוברת. במדינות שבהן הלאומיות מבוססת על גבולות מוגדרים של זהות אתנית ומתגוררות בהן קבוצות אתניות נוספות יש ניסיונות לדחוק אותן ככל האפשר לשולי החברה והמרחב (Sibley 1995).

ההדרה החברתית-מרחבית מיושמת בעזרת מנגנוני שליטה הנתונים בידי המדינה וסוכניה ומניעים את התפשטות חברי האומה הדומיננטית במרחב (McGarry 1998). מנגנונים אלה כוללים התיישבות של חברי האום הדומיננטי באזורים שבהם יש רוב למיעוטים, תכנון שמפלה את המיעוטים ומאלץ אותם לחיות במרוכז באזורים מסוימים, וכן הפקעת קרקעות של מיעוטים (Yiftachel 2006). לעזרתם של מנגנונים אלו מגויס שיח ביטחוני שמציג את השליטה במרחב כתנאי הכרחי לקיומה ולהישרדותה של האומה במולדתה, ואת קבוצות המיעוט כאיום ביטחוני החותר תחת קיומה של האומה. לנוכח איומים אלה מוצדק והכרחי ליישם מנגנונים של שליטה במרחב, ומכיוון שמדובר באיום ביטחוני, ראוי שהמנגנון האחראי על ביטחון האומה יהיה מעורב בייצור ובתחזוק של השליטה במרחב. זהו אפוא ההיגיון האתנו-לאומי של שליטה בטריטוריה.

מיליטריזם במרחב טרום-ריבוני

שורשיה האידיאולוגיים של תפיסת המרחב בחברה הישראלית נעוצים בתקופת היישוב והתחזקו ביתר שאת מאז מאורעות הדמים של שנות העשרים (Kimmerling 1983). ביסודם מונחת תפיסת הספר הפתוח (open frontier) (Turner 1962) של החשיבה הציונית, שלפיה בהיעדר גבולות מוגדרים של מדינות לאום בשטח העות'מאני או המנדטורי, כל מקום שבו מתיישב יהודי הופך באחת לחלק מהטריטוריה הלאומית. הספר הפתוח הוא אפוא פרקטיקה בבינוי אומה ומדינה (שראשיתה בבינוי קהילה יהודית בארץ ישראל) המבוססת על התיישבות יהודית, על שליטה בקרקע באזורים שבהם יש רוב ערבי, ועל הרחבה מתמדת של גבולות השליטה הטריטוריאלית (Kimmerling 1983; Yiftachel 1996). פרקטיקה זו דומה במאפייניה לפרקטיקות שיושמו בקולוניות התיישבות אחרות בעבר, כגון צפון אמריקה, אוסטרליה וניו זילנד.¹

מלבד חשיבותו הכלכלית, הפוליטית והדמוגרפית, תהליך ההתיישבות בספר אוצר רכיבים תרבותיים שתורמים להעצמת הזהות האתנו-לאומית ומטמיע ערכים קולקטיביים ומיתוסים של כיבוש השממה וגאולת אדמה. ההתיישבות היא עדות לחוסן הלאומי ולעוז רוחם של החלוצים הנלחמים כל העת בסכנות המאפיינות את אזור הספר: מחלות, מחסור באוכל ובציוד, אקלים קשה, וכמובן טינתם של התושבים הילידים למפעל ההתיישבות. תנאים אלו מעניקים לגיטימציה מוסרית להתיישבות, בעיני המתישבים כמובן, שכן היא נתפסת ככזו שמביאה פיתוח ומכניסה סדר בכאוס ששולט בספר. מיתוס ההתיישבות, שהוא המשכו של מיתוס ההגירה למולדת, נעשה מרכיב בסיסי בזיכרון ובזהות הלאומית של הקבוצה המתיישבת. מיתוס זה מתחזק בידי הסקטורים האזרחיים בחברה, כמו מערכת החינוך, סמלים לאומיים וחגים וריטואליים דתיים שיוצקים בהם תכנים לאומיים הקשורים להתיישבות. גם הסקטור הצבאי פעיל בנושא זה ומשמש הן גורם המחנך לאהבת המולדת והן גורם שתורם בעצמו להתיישבות. מיתוס ההתיישבות, שמקודדים בו קודים של ביטחון ופיתוח, מעודד ומנרמל את תהליך ההתיישבות (Kellerman 1996) ואת הרגשת הבעלות הבלעדית במרחב. כל הפרעה לתהליך זה, בעיקר אם מקורה בקהילות הילידיות, מתפרשת כאיום על זכויותיה הטריטוריאליות של הקבוצה המתיישבת, ועל כן כבעיה ביטחונית במובן הרחב ביותר: איום על שלמות הקהילה הלאומית ועל זכותה להגדרה עצמית.

מימיה הראשונים של ההתיישבות הציונית באזורי ספר השתלבו רכיבים אלו עם ראייה ביטחונית, שילוב שקיבל ביטוי ציורי ביד האחת האוחזת נשק בעוד

1 שפיר 1993; Pearson 2002; Anderson 2000; Fredrickson 1981.

האחרת אוחזת מחרשה. על בסיס רעיון זה הוקם בשעתו ארגון השומר והיה לחלק מאתוס ההתיישבות. שיאו הסמלי של מעשה זה ביישובי חומה ומגדל: 52 יישובים חקלאיים מבוצרים שהוקמו בתקופת המרד הערבי הגדול (1936–1939) באזורי ספר שהממשל המנדטורי אסר להתיישב בהם. ביישובים אלו, כמו ביישובים חדשים אחרים שהוקמו בשנים שקדמו להקמת המדינה, קיבלה מקום של כבוד מערכת השיקולים הביטחוניים, ולפיה נקבעו אזורי ההתיישבות הרצויים, מיקום היישובים ואופני ההגנה עליהם. ביטוי אחר לשילוב של ביטחון והתיישבות היה פעילותם של אנשי ההגנה והפלמ"ח, שעסקו באימונים צבאיים בחסות ההתיישבות (שירן 1998). כל אלה ביטאו אפוא תהליכים של מיליטריזציה טריטוריאלית.

ההתיישבות הציונית סייעה ליישוב היהודי הקיים להרחיב את גבולות השליטה, בייחוד מאז המרד הערבי הגדול, כשהתברר שהארץ תחולק לשתי מדינות, ובה בעת להגביר את הביטחון של יישובים יהודיים ותיקים ששכנו בסביבה של רוב ערבי (רייכמן 1979). כלומר נוצרה משוואה שלפיה התיישבות פירושה ביטחון, ומדובר כאמור בביטחון במובן הרחב של המושג, הביטחון הקיומי של העם היהודי הממומש באמצעות תפיסת שטח גדול ככל האפשר, שליטה בו, הרחבתו ויצירת זיקה טבעית לכאורה בין האומה המתיישבת לטריטוריה המיושבת. זיקה זו היא הגרעין הקשה בזכות האתנו-לאומית, כי היא מניחה בבסיסה אחדות בין העם למולדתו. על כן אני רואה בה את השורשים של המיליטריזם הטריטוריאל.

המיליטריזציה של המרחב הריבוני

כפי שמקובל במדינות בעלות משטר דמוקרטי-ליברלי, הקמת המדינה בשנת 1948 היתה אמורה להביא עמה שינוי תפיסתי שיחליף את ההיגיון האתנו-לאומי של שליטה בטריטוריה, ומכאן גם את פרקטיקת ההתיישבות על היבטיה הביטחוניים. אלא שהקמת המדינה לא הביאה עמה שינוי במיליטריזם הטריטוריאל, דהיינו בתפיסת ההתיישבות ובהיגיון האתנו-לאומי של שליטה בטריטוריה, ולא ייצרה חשיבה במונחים אזרחיים שאינם מעדיפים קבוצה אתנית אחת על פני האחרות. כך המשיכו הביטויים המיליטריסטיים המגולמים בהתיישבות לעצב את המרחב. כבר בימיה הראשונים של המלחמה (נובמבר 1947) החלו לעסוק בתרומתה האפשרית של התיישבות חדשה להרחבת השטח של המדינה היהודית שהוצע בתוכנית החלוקה של האו"ם. עוד בזמן המלחמה החלו לעסוק בהתיישבות בספר פנימי (internal frontier) (Hechter 1977), ספר שהוא "אזור בתוך מדינה שבו מהווה המיעוט האתני את הרוב ושבו מנסה המדינה להרחיב את שליטתה בשטח

ובתושיבים" (Yiftachel 1996, 496). במונחים של השנים 1948–1967 מדובר בגליל, בנגב, בפרוזדור ירושלים, בשפלת יהודה, במישור החוף הדרומי, סביב רצועת עזה ובערים יהודיות-ערביות. ראש הממשלה ושר הביטחון דוד בן גוריון טווה בנאוומו צבא להגנה ולבניין (מסדר מח"ל, 13 בנובמבר 1948) את הקשר שבין ביטחון להתיישבות במציאות החדשה של ריבונות (אצל אורן 2003, 177):

ביטחון המדינה לא יושנת אך ורק על כוחות המגן הצבאיים. דרכי התיישבותנו יקבעו את ביטחון המדינה לא פחות משיטות בניין הצבא. רק התיישבות חקלאית צפופה לאורך הגבולות – שלשלת של משקים בצפון הארץ, על חוף הים, לאורך הירדן בערבות הנגב – תשמש תריס נאמן ביותר לביטחון הארץ מפני התקפות חוץ. לא ביצורי אבן דוממים, אלא חומת אדם חיה, עובדת ויוצרת – החומה האחת שאינה נרתעת ונפגעת מכלי משחית של האויב – יש ביכולתה לשמור על גבולות הארץ.

אם כן, הפרקטיקה הביטחונית הישנה של התיישבות יהודית משתמרת, אך מוסבת מהתיישבות בספר הפתוח, שנועדה לעצב את גבולותיה העתידיים של המדינה, להתיישבות בספר הפנימי, שנועדה להעמיק את השליטה של המדינה ושל אוכלוסייתה היהודית בכל שטחי המדינה. פרקטיקת הספר הפנימי מומשה אז בהקמה של 465 יישובים יהודיים במשך 19 שנה (עד שנת 1967). הצבא הרים תרומה עצומה להתיישבות זו. כבר בראשית המלחמה הוכנו תוכניות להתיישבות שמטרתה להרחיב את גבולותיה של המדינה היהודית המיועדת ולהעמיק את האחיזה באזורים המיושבים במעט יהודים, בראש ובראשונה בנגב. חלק מתוכניות אלו הוצאו לפועל מאפריל 1948. אמת המידה שלפיה הוחלט על הקמת יישובים היתה ביטחונית, ולא כלכלית, ובכמה מהם היו המתישבים יוצאי פלמ"ח והגנה ושאר לוחמים (שירן 1998).

למשימת ההתיישבות שהחלה עם קום המדינה היו מטרות רבות שאינן קשורות קשר הדוק רק לשאלת הביטחון, למשל אספקת מזון טרי למשק באמצעות עיבוד השדות של הפליטים הפלסטינים ואספקת דיור מהיר וזול למאות אלפי היהודים שהיגרו לישראל עם הקמתה. אך שיקולי הביטחון, ובהם השאיפה למנוע את שיבתם של פליטים פלסטינים לאדמותיהם ולבתייהם, היו מכריעים. הפעם היה זה צה"ל הצעיר שקבע את אזורי ההתיישבות הרצויים, את מיקום היישובים, את המבנה הפיזי שלהם ואת הרכבם האנושי, באמצעות מנגנוני התיישבות שישבו בפיקוד העליון של הצבא (אורן 2003). חלק מהיישובים הוקמו במיקום שסייע ליצור "תוכנית אש" עם יישובים ועם בסיסים אחרים, ומבנם הפיזי תוכנן כך שיוכלו להיות מוסבים בנקל למעין מוצבים (שירן 1998; אורן 2003). צה"ל, באמצעות הנח"ל, היה פעיל גם בהתיישבות כיבושית. נוסף

על כן, מעורבות הצבא נועדה להבהיר למתיישבים – רובם עולים חדשים – את חשיבותו של המיליטריזם בחיי היומיום (שירן 1998), וכך לסייע בעיצוב דמותו של בן הלאום היהודי בישראל.

לצבא היו עוד שתי משימות חשובות בעיצוב המרחב באותה העת, ובהן השלים את מלאכת ההתיישבות: הראשונה, דה־ערביזציה של המרחב. משימה זו בוצעה באמצעות הפקעת קרקעות לצורכי צבא על יסוד הכרזה על השטח כאזור ביטחון מכוח תקנות שעת חירום (אזורי בטחון), התשי"ט–1949, או על יסוד חוק רכישת מקרקעים (אישור פעולות ופיצויים), התשי"ג–1953. בכמה מהמקרים דרש הצבא מהתושבים הערבים לפנות שטח לזמן מוגבל, למשל לשם עריכת אימונים צבאיים, והזמן המוגבל היה לנצח (ראו למשל פרשת איקרית²). קרקעות אלה שימשו במקרים רבים להקמת יישובים יהודיים.³ משימת הדה־ערביזציה בוצעה גם באמצעות הגבלות מרחביות שהטיל הממשל הצבאי על יישובים ערביים.⁴ המשימה השנייה של הצבא היתה לפקח על העולים החדשים כדי שיישארו ביישובים שבהם יושבו (קמפ 2002) ולא יבואו במגע עם הערבים (נוריאלי 2005).

תהליכי ייחוד המרחב, שנערכו בד בבד עם תהליכי הדה־ערביזציה ואפיינו את שני העשורים הראשונים, הם ביטוי נוסף למיליטריזם הקוגניטיבי שאותו ניסח קימרלינג (1993): החשיבה במונחים צבאיים וביטחוניים הניעה פרויקט התיישבותי אדיר בהיקפו, שנועד בראש ובראשונה להעמיק את האחיזה ואת השליטה של הלאום היהודי בטריטוריה הלאומית. ואולם, בעקבות לוי (2003; 2007) ראוי להדגיש שההתיישבות נכרכה בשיקולים רציונליים כביכול ובעלי אופי כלכלי מובהק (שעליהם לא עמדה רשימה זו), כמו פיתוח אזורי פריפריה, אספקת דיור ותעסוקה לעולים החדשים ויצירת בסיס מרחבי לפיתוח התעשייה הישראלית. הרחבת הטריטוריה בשנת 1967, בצד שינויים ערכיים בחברה בישראל, הביאו לשינוי מסוים במשמעויות הביטחוניות של ההתיישבות, כחלק מהשינויים במיליטריזם.

עם סיום המלחמה ב־1967 נרתם הצבא לשמש במשימת ההתיישבות בשטחים הכבושים בשם הביטחון. בד בבד מינפה הממשלה את הצבא, בשם היגיון דומה, כדי שישמש במשימת ההתיישבות בספר החדש. המשוואה התיישבות=ביטחון השתמרה כבעבר. יפים כאן דבריו של השופט אלפרד ויתקון, שנכתבו תריסר שנים אחר כך בפסק הדין בבג"ץ בית אל:⁵

2 בג"ץ 840/97 סבית נ' ממשלת ישראל, פ"ד נז(4), 803.

3 יפתחאל וקדר 2000; Forman and Kedar 2004; Kedar 2001.

4 קמפ 1999; סבן 2000; אוסצקי־לזר 1992; כהן 2000; 2006; Haider 1995.

5 בג"ץ 606/78 איוב נ' שר הביטחון, פ"ד לג(2), 113.

מבחינת השיקול הביטחוני הטהור אין לפקפק בכך שנוכחותם בשטח מוחזק של ישובים – אפילו "אזרחיים" – של אזרחי המעצמה המחזיקה תורמת תרומה נכבדה למצב הביטחוני שבאותו שטח ומקילה על הצבא את מילוי תפקידו. אין צורך להיות מומחה לענייני צבא וביטחון כדי להבין שאלמנטים חבלניים פועלים ביתר קלות בשטח המאוכלס אך ורק אוכלוסייה אדישה או אוהדת כלפי האויב, מאשר בשטח, שבו נמצאים גם בני אדם העשויים לעקוב אחריהם ולהודיע לשלטונות על כל תנועה חשודה. אצלם לא ימצאו מחבלים מחבוא, סיוע וציוד. הדברים פשוטים ואין צורך לפרט... המתיישבים כפופים למרות הצבא, אם באופן פורמלי ואם בכורח הנסיבות. הם נמצאים שם בזכות וברשות הצבא. על כן מחזיק אני עדיין בדעה... כי התיישבות יהודית בשטח מוחזק... משמשת צרכים ביטחוניים ממשיים.

כאמור, גם בהתיישבות זו נטל הצבא תפקיד מרכזי. מפקדיו הבכירים אמנם לא התערבו במישרין בגיבוש מדיניות ההתיישבות, אך הצבא השפיע על קצב ההתיישבות, על עיתוי עליית היישובים ועל ההגנה עליהם. הוא עודד את הפעילות, ואף נתן, באמצעות המושלים הצבאיים, היתרי התיישבות לראשוני המתיישבים. כעבור זמן הם קיבלו ממנו גם סיוע לוגיסטי, ציוד ומזון. זאת ועוד, הנח"ל הקים בעצמו היאחזויות בשטחים שנכבשו. היה בכך היגיון פוליטי: הצגת היישובים כהיאחזויות נח"ל בתבנית צבאית-ביטחונית היתה אמורה להקהות את הביקורת הבינלאומית על מפעל ההתיישבות בשטחים. הביטחון שימש אפוא כסות לתוכנית התיישבות אזרחית רחבת היקף. ראש הממשלה לוי אשכול העיר בציניות כי "טבע הדברים שגם אנשי הנח"ל מזדקנים", ובכך רמז על המשכיות אזרחית להיאחזויות הנח"ל. כשהוקמו יישובים אזרחיים הצהיר שר החוץ אבא אבן כי "ההיאחזויות הן צעדי חירום בעלי אופי צבאי". בכמה מהם, כמו בקוניטרה (לימים מרום גולן), התבקשו המתיישבים ללבוש מדים ולהטמיע במקום ובחיי היומיום סממנים של צבאיות. בינואר 1970 העניקה ועדת השרים לענייני התיישבות אישור לצה"ל להחליט על הקמת בסיסי נח"ל בלא צורך באישור של הדרג המדיני. כמו כן הבטיחה הוועדה סיוע של מחלקת ההתיישבות בסוכנות היהודית להקמת היאחזויות נח"ל (הציטוטים מובאים אצל פדהצור 1996, 196–197). בהמשך סייע צה"ל גם למפעל ההתנחלות באזורים פלסטיניים צפופים, בעיקר באמצעות הגנה על יישובים, סלילת כבישים עוקפים לאזרחים ישראלים בלבד והצבת מחסומים, ובשנים האחרונות היה מעורב גם בהקמת המאחזים הלא חוקיים (ששון 2004).

הראשונים לכפור באקסיומה התיישבות=ביטחון, דהיינו במיליטריזם

הטריטוריאלי, היו ראשי גוש אמונים. לשיטתם, ההתנחלויות אינן זמניות וייעודן אינו ביטחוני בלבד, אלא הן מבטאות את הזכות ההיסטורית של עם ישראל במולדתו ואת נצחיותה של זכות זו. דבריו של מנחם פליקס בבג"ץ אלון מורה⁶ מבהירים עמדה זו:

שני האלמנטים, איפוא, של ריבונותנו והתנחלותנו כרוכים זה בזה... מעשה ההתנחלות של עם ישראל בארץ ישראל הוא המעש הביטחוני הממשי, היעיל ביותר והאמיתי ביותר. אך ההתנחלות עצמה... איננה נובעת מטעמי בטחון... אלא מכוח יעוד, ומכוח שיבת ישראל לארצו... בין שמתנחלי אלון מורה ישולבו בהגמ"ר [הגנה מרחבית – א"צ] לפי תכנון צה"ל ובין אם לאו, ההתנחלות בארץ ישראל שהיא היעוד של עם ישראל ומדינת ישראל, הינה ממילא ביטחונם, שלומם וטובתם של העם והמדינה.

עמדה זו, שהוצגה בסוף שנות השבעים, בעת שהתנהל ויכוח ציבורי בעניין ההתנחלויות, ערערה על הטענה שמפעל ההתנחלות בשטחים שנכבשו משמש לצורכי ביטחון בלבד. יתר על כן, כחלק מלקחי מלחמת יום הכיפורים גיבש הצבא אסטרטגיה צבאית שביקשה לפנות יישובים בעת מלחמה. האסטרטגיה החדשה שללה את האסטרטגיה הקודמת, שבה שולבו היישובים ותושביהם במערך ההגנתי. חשוב להדגיש כאן את ההבחנה שערך מנחם פליקס בין ביטחון שמשמעו הגנה על מרחב ובין ביטחון שמשמעו קידום פיזי וזהותי של פרויקט בינוי האומה והמדינה. בג"ץ אלון מורה אמנם קבע שההתנחלויות אינן תורמות להגנת המרחב, וצה"ל הסיק שבמלחמה מודרנית אין מקום לשלב יישובים אזרחיים, אך ההתיישבות המשיכה להיות משאב ערכי ופיזי לייחוד ולדה-ערביזציה של המרחב, כחלק מפרויקט בינוי האומה והמדינה ועיצוב גבולותיהן. תפיסתה כמשאב מסבירה את התמיכה הציבורית בהתיישבות בשטחים ואת ההתנגדות העמומה לבניית המאחזים הלא חוקיים. גם הצבא כארגון לא השמיע קול ברור שדוחה את הקשר בין התיישבות בשטחים ובין ביטחון. אפשר לשער שההתיישבות מקנה לגיטימציה להיקף הפעילות של הצבא בשטחים, ומכאן לדרישותיו התקציביות. יתרה מזאת, קצינים אחדים, בעיקר אלה הנמנים על ציבור המתנחלים, אף ממשיכים לתחזק את הקשר בין ביטחון להתיישבות (למשל עמדתו של דני תרזה בבית המשפט בעניין מכשול ההפרדה, אצל אריאלי וספרד 2008).

בצד מעורבות של הצבא בפרקטיקות הספר הפתוח, דהיינו בהתיישבות בשטחים, הוא המשיך להיות מעורב גם בפרקטיקות הספר הפנימי, אם כי בהיקף מצומצם בהרבה, בשנים 1948–1967. באמצע שנות השבעים פורסמו תוכניות

6 בג"ץ 390/79 דויקאת נ' ממשלת ישראל, פ"ד לד(1), 1, 21–22.

אחדות להתיישבות בגליל כחלק ממדיניות של ייחוד האזור. בשנים 1979–1985 הוקמו בגליל ארבעים מצפים שמטרתם המוצהרת לשנות את המאזן הדמוגרפי באזור כחלק מתפיסה ביטחונית. גם בנגב ניכרים סממניו של המיליטריזם הקוגניטיבי, הן בהרחבת ההתיישבות היהודית והן בצמצום השטחים המוקצים לשימוש הבדואים. ראוי לציין בהקשר זה את הקמת יישובי הלוויין של באר שבע ויישובים קהילתיים חדשים (צפדיה 2008), את חוות הבודדים שנועדו למנוע רצף טריטוריאלי בדואי, את פינוי תל מלחתה מתוקף חוק השלום (חוק רכישת מקרקעין בנגב – הסכם השלום עם מצרים, התש"ם–1980), את הקמת בסיס חיל האוויר בנבטים, את השימוש הצבאי באדמות שהמדינה הסכימה לרשום כתביעות בעלות של הבדואים (Negev Coexistence Forum 2006) ואת סגירתם של שטחי מרעה בידי הצבא. עם זאת, כמו בהתיישבות בשטחים, גם בתחומי מדינת ישראל נמנע צה"ל כארגון מלנקוט עמדה באשר להקמת יישובים חדשים, אפילו הם מוצעים לקום סמוך לקו הירוק. שינויים אלו מחייבים התבוננות מחודשת בקשר שבין אידיאולוגיות מרחביות למיליטריזם.

מיליטריזציה חומרנית של המרחב

בשלושת העשורים האחרונים מסתמנת בקרב המעמד הבינוני-גבוה, רובו אשכנזי-חילוני, מגמה של זניחת המיליטריזם הטריטוריאלי, המזוהה עם ההיגיון האתנולאומי של שליטה בטריטוריה, ואימוץ תפיסת עולם ערכית שוקית, המזוהה עם ההיגיון של ההון. ההיגיון של ההון מזוהה בשנים האחרונות עם ניאורליברליזם, כלומר מגוון תצורות משטריות בעלות אוריינטציה מכוונת שוק. ניהול המרחב מרכזי בהיגיון זה, שכן הקרקע היא רכוש ואמצעי ייצור מובחן בצד הון ועבודה. לפיכך הפרטת הקרקע ושחרורה מבעלות המדינה וזרועותיה מוצגת כתנאי בסיסי לצמיחה כלכלית ולאינטגרציה בכלכלה הגלובלית.⁷ להגיון של ההון מיוחסות גם מעלות חברתיות: הוא מציע חלופה ניטרלית לכאורה להגיון השליטה האתנולאומי, שכן הוא כביכול עיוור להבדלים בין מינים, גזעים ושיוכים אתניים ומונע בידי רציונל משותף לכאורה לכל המין האנושי: השאיפה לרווח (Harvey 2005). ההיגיון של ההון מבוסס על ערכים חומרניים שאינם מתיישבים עם הקרבה למען המולדת. החלוציות, גאולת אדמות, כיבוש השממה – שהיו הסמלים המרכזיים של השיח האתנולאומי – שקעו ופינו את מקומם

7 Caldwell and Shrader-Frechette 1993, ובישראל: אלתרמן 1999, וביקורת על כך אצל Lustick 2002.

לסדר יום אזרחי שבמרכזו ערכים חדשים: אינדיבידואליזם, הפרטה, תחרותיות, הישגיות, יעילות, צרכנות, דמוקרטיזציה, רגישות לשוויון ולזכויות אזרח ועוד.⁸ אל מול שינוי ערכי זה, קהילות פריפריאליות בחברה הישראלית – בעיקר זו הדתית-לאומית, אך גם המזרחית והרוסית – מנסות לצבור עוצמה דווקא באמצעות אימוץ והזדהות עם ערכים אתנולאומיים, שהמיליטריזם והמיליטריזציה הטריטוריאלית הם מעמודי התווך שלהם. אחד הביטויים לכך הוא בנטיית הקהילות לאייש בבניהם את המערך הלוחם ואת שורות הפיקוד (לוי 2003). מהלך זה מסייע לקהילות הללו להמיר את תרומתן לצבא במשאבים כלכליים ופוליטיים (לוי, 2005). במילים אחרות, הן ממנפות את תרומתן לצבא כדי להתמצב בחלקים העליונים של הפירמידה החברתית בישראל. כך גם בזירה המרחבית: מיליטריזציה של הפריפריה, דהיינו יציקת משמעויות ביטחוניות לפריפריה, המדגישות את חשיבותה לבינוי אומה ומדינה, עשויה להועיל לקהילות היהודיות בפריפריה ולקדם את האינטרסים החומריים והפוליטיים שלהן.

הצבא מבחין בשינויים המתחוללים במעטפת התרבותית-חברתית של פעולתו, ובייחוד במעטפת של המעמד הבינוני-גבוה, ומכפיף את התנהלותו במידה גדלה והולכת לכלליה של כלכלת השוק. לא פחות משהצבא מתאים את התנהלותו למעטפת המתכווצת של משאביו, הוא פועל לחיזוק הלגיטימיות שלו בקרב נשאי האתוס של כלכלת השוק, קרי המעמד הבינוני-גבוה והתאגידים העסקיים. לכן הצבא לכאורה קטן ומתייעל, יוצר מקומות עבודה אזרחיים על חשבון כיוון המגזר הציבורי, מאמץ שפה ניהולית נהירה יותר לנשאי אתוס זה ומשכלל דרכים חלופיות ועקיפות לאייש משימות בנסיבות של שחיקת הלגיטימיות של הגיוס לצבא. ואף על פי כן, הצבא, בעיקר בקרב הציבורים הפריפריאליים, עדיין מצטייר כנושאו של האתוס האתנולאומי ומשתמש בכך כדי לצבור יתרון בהיגיון החדש. אך כאן לא תמה קריאת הצבא את השינויים המתחוללים במעטפת החברתית-פוליטית של פעולתו: הצבא מבחין גם באימוץ הקודים של המיליטריזם הטריטוריאלי בפריפריה היהודית וממנף לצרכיו את הקשר שיוצרת פריפריה זו בין מיליטריזם טריטוריאלי לאינטרסים חומריים.

אדגים זאת בעזרת המהלך האסטרטגי של העתקת מחנות הצבא לנגב (צפדיה ואחרים 2007): צה"ל ומשרדי הממשלה הכינו תוכניות לפינוי מחנות צבא ממרכז הארץ אל חמישה אתרים באזור מטרופולין באר שבע. העתקת הבסיסים משרתת יעד כלכלי, שכן פירושה המרה של קרקע יקרה במרכז הארץ בקרקע זולה בדרום. בשנת 1994 הוקם צוות בין-משרדי שמוביל משרד הביטחון, ושמו פרויקט שיווק מחנות. פרויקט זה נועד לפנות כ-120 מחנות ממרכזי ערים ולשווק את שטח המחנות לבנייה של כשמונים אלף יחידות דיור. השינוי בייעוד הקרקע צפוי להניב

8 על השינוי ראו לוי 2003; רם 2005; שפיר ופלד 2005.

לקופת המדינה כ־26 מיליארד שקל. בה בעת, הצבא משמר מקצת ממעמדו כנשא של האתוס האתנו־לאומי וכמי שתורם לפיתוח הנגב, מושג המזוהה עם ייחוד הנגב ועם הסדרת ההתיישבות הבדואית. שימוש באתוסים לאומיים הוא בין האסטרטגיות שהצבא נוקט כדי להעמיד את עצמו ביתרון יחסי אל מול כוחות השוק. אלא שכדי להעצים את הלגיטימציה שלו בציבור ובקרב כוחות השוק, הוא חותר לשלב את האתוס הלאומי עם כלכלת השוק. לא בכדי מבטיחים הממשלה וגורמים בצבא שמהלך העתקת המחנות יביא עמו פריחה כלכלית אל הנגב, ובכלל זה מקומות תעסוקה חדשים, תשתיות שימשו גם את האזרחים, ידע ומשפחות מבוססות יחסית של אנשי קבע. העתקת המחנות צופנת גם ממד סמלי של דה־ערביזציה, שכן התמקמות הצבא בנגב כרוכה בשינוי דמוגרפי של הגדלת האוכלוסייה היהודית בנגב ובשמירה על קרקעות הלאום, שכן עצם תפיסת הקרקע והשימוש בה לצרכים צבאיים הופכים אותה ללא זמינה לבדואים התובעים עליה בעלות (שם). כך ממנף הצבא את הציפייה של תושבי הדרום היהודים לשיפור מצבם החומרי באמצעות מיליטריזציה של המרחב, ומנמק את מעבר המחנות לא כצעד שידחוף פיתוח כלכלי בקרקעות שהוא יפנה ממרכז הארץ, וגם לא כצעד שישפר את תשתיותיו, אלא כצעד בעל חשיבות לאומית הנושא בכנפיו גם פיתוח כלכלי של הפריפריה.

לסיכום, סממניו של המיליטריזם הקוגניטיבי והחומרני ניכרים היטב בעיצוב המרחב בישראל בכלל ובזירת ההקמה של יישובים חדשים בפרט. שני סוגי המיליטריזם – הקוגניטיבי והחומרני – משלימים זה את זה בפעולת הייחוד והדה־ערביזציה של המרחב. בשנים שקדמו להקמת המדינה ובעשורים הראשונים לקיומה נדמה שהמיליטריזם הקוגניטיבי האפיל על המיליטריזם החומרני, שכן עוצמתו של ההיגיון האתנו־לאומי של שליטה בטריטוריה דחקה לשוליים ערכים חומריים. בשנים האחרונות ניכר שינוי ביחסי העוצמה שבין ההיגיון האתנו־לאומי ובין ההיגיון של ההון, ושינוי זה ניכר בספקנות של חלק מהחברה בישראל בדבר חשיבותה הביטחונית של ההתיישבות. ואולם, כפי שרומז לוי (2003), ההיגיון של ההון אינו דוחק את המיליטריזם, אלא מוסיף לו נדבך רציונלי שנחוץ כל כך בתקופה שבה הציבורים הפריפריאליים בחברה היהודית זקוקים למנופים של לאומיות ומיליטריזם כדי לשמר מעט ממעמדם הפוליטי והכלכלי, ובתקופה שבה הצבא נתון לביקורת על אופן התנהלותו. השילוב שבין הצרכים של הפריפריה היהודית ובין צרכיו של הצבא מונע את הופעתם של סממנים שיעידו על תום עידן המיליטריזם, ותחת זאת כורך את המיליטריזם במרחב עם אינטרסים כלכליים.

רשימת מקורות

- אוסצקי-לזר, ש', 1992. "הממשל הצבאי כמנגנון שליטה באזרחים הערבים: העשור הראשון, 1948–1958", *המזרח החדש* מג: 103–132.
- אורן, ע', 2003. *צבא ומרחב במדינת ישראל: שימושי הקרקע של צה"ל ממלחמת העצמאות ועד מבצע סיני (1948–1956)*, עבודה לשם קבלת תואר דוקטור, החוג לגיאוגרפיה, אוניברסיטת חיפה.
- אלתרמן, ר', 1999. *בין הפרטה להמשך הבעלות הלאומית: מדיניות קרקע עתידית לישראל*, ירושלים: מכון פלורסהיימר למחקרי מדיניות.
- אריאלי, ש' ומ' ספרד, 2008. *חומה ומחדל: גדר ההפרדה – ביטחון או חמדנות*, תל-אביב: ידיעות אחרונות.
- יפתחאל, א' וא' קדר, 2000. "על עוצמה ואדמה: משטר המקרקעין הישראלי", *תיאוריה וביקורת* 16: 67–100.
- כהן, ה', 2000. *הנפקדים הנוכחים: הפליטים הפלסטינים בישראל מאז 1948*, ירושלים: המרכז לחקר החברה הערבית בישראל ומכון ון ליר בירושלים.
- , 2006. *ערבים טובים – המודיעין הישראלי והערבים בישראל: סוכנים ומפעילים, משת"פים ומורדים, מטרות ושיטות*, ירושלים: כתר.
- לוי, י', 2003. *צבא אחר לישראל: מיליטריזם חומרני בישראל*. תל-אביב: ידיעות אחרונות.
- , 2005. *הצבא ושוק העבודה: המודל התיאורטי וההשלכה הישראלית* (סדרת ניירות מחקר במנהל ומדיניות ציבורית, נייר מחקר מס' 1), באר שבע: המחלקה למנהל ומדיניות ציבורית, אוניברסיטת בן-גוריון בנגב.
- , 2007. *מצבא העם לצבא הפריריות*, ירושלים: כרמל.
- נוריאלי, ב', 2005. "זרים במרחב הלאומי: היהודים הערבים בלוד 1950–1959", *תיאוריה וביקורת* 26 (אביב): 13–42.
- סבן, א', 2000. *המעמד המשפטי של מיעוטים במדינות דמוקרטיות שסועות: המיעוט הערבי בישראל והמיעוט דובר-הצרפתית בקנדה*, עבודה לשם קבלת תואר דוקטור, הפקולטה למשפטים, האוניברסיטה העברית.
- פדהצור, ר', 1996. *ניצחון המבוכה: מדיניות ממשלת אשכול בשטחים לאחר מלחמת ששת הימים*, יד טבנקין: מכון ישראל גלילי לחקר מדיניות ההתיישבות, הביטחון והחוץ.
- צפדיה, א', 2008. "יישובים חדשים במטרופולין באר שבע: מעורבותן של עמותות-ההתיישבות", י' גרדוס וא' מאיר (עורכים), *ספר באר שבע*, באר שבע: אוניברסיטת בן-גוריון, עמ' 105–123.
- צפדיה, א', ע' אורן וי' לוי, 2007. *דרמת ההדרמה: העברת מחנות הצבא אל*

- מטרופולין באר שבע מנקודת מבט אזרחית, באר שבע: מרכז הנגב לפיתוח אזורי.
- קימרלינג, ב', 1993. "מיליטריזם בחברה הישראלית", תיאוריה וביקורת 4 (סתיו): 123–140.
- קמפ, א', 1999. "שפת המראות של הגבול: גבולות טריטוריאליים וכינונו של מיעוט לאומי בישראל", סוציולוגיה ישראלית ב(1): 319–349.
- , 2002. "נדידת עמים" או 'הבערה הגדולה': שליטה מדינתית והתנגדות בספר הישראלי", חבר, ח', י' שנהב ופ' מוצפי-האלר (עורכים), מזרחים בישראל, ירושלים ותל-אביב: מכון ון ליר בירושלים והקיבוץ המאוחד, עמ' 36–67.
- רייכמן, ש', 1979. ממאחז לארץ מושב: יצירת המפה היישובית היהודית בארץ ישראל, 1918–1948, ירושלים: יד יצחק בן צבי.
- רם, א', 2005. הגלובליזציה של ישראל: מק'וורלד בתל-אביב, ג'יהאד בירושלים, תל-אביב: רסלינג.
- שירן, א', 1998. נקודות עוז, תל-אביב: משרד הביטחון.
- שפיר, ג', 1993. "קרקע, עבודה ואוכלוסייה בקולוניזציה הציונית: היבטים כלליים וייחודיים", א' רם (עורך), החברה הישראלית: היבטים ביקורתיים, תל-אביב: ברירות, עמ' 104–119.
- שפיר, ג' וי' פלד, 2005. מיהו ישראלי, תל-אביב: אוניברסיטת תל-אביב.
- ששון, ט', 2004. חוות הדעת בעניין מאחזים בלתי מורשים, ירושלים: משרד ראש הממשלה.
- Anderson, K., 2000. "Thinking 'Postnationality': Dialogue across Multicultural, Indigenous, and Settler Spaces," *Annals of the Association of American Geographers* 90(2): 381–391.
- Caldwell, L. K., and K. Shrader-Frechette, 1993. *Policy for Land: Law and Ethics*, Lanham, Md.: Rowman and Littlefield.
- Forman, G., and A. Kedar, 2004. "From Arab Land to 'Israel Lands': The Legal Dispossession of the Palestinians Displaced by Israel in the Wake of 1948," *Environment and Planning D: Society and Space* 22: 809–830.
- Fredrickson, G. M., 1981. *White Supremacy: A Comparative Study of American and South African History*, New York: Oxford University Press.
- Haider, A., 1995. *On the Margins: The Arab Population in the Israeli Economy*, London: Hurst and Co.
- Harvey, D., 2005. *A Brief History of NeoLiberalism*, Oxford: Oxford University Press.

- Hechter, M., 1977. *Internal Colonialism*, Berkeley: University of California Press.
- Kedar, A., 2001. "The Legal Transformation of Ethnic Geography: Israeli Law and the Palestinian Landholder 1948–1967," *NYU Journal of International Law and Politics* 33(4): 923–1000.
- Kellerman, A., 1996. "Settlement Myth and Settlement Activity: Interrelationships in the Zionist Land of Israel," *Transactions of the Institute of British Geographers* 21(2): 363–378.
- Kimmerling, B., 1983. *Zionism and Territory: The Socio-Territorial Dimensions of Zionist Politics*, Berkeley: The University of California Press.
- Lustick, I., 2002. "In Search of Hegemony," *Hagar* 3(2): 171–202.
- McGarry, J., 1998. "Demographic Engineering: the State-Directed Movement of Ethnic Groups as a Technique of Conflict Regulation," *Ethnic and Racial Studies* 21(4): 613–638.
- Negev Coexistence Forum, 2006. *The Indigenous Bedouins of the Naqab-Negev Desert in Israel*, available at: http://dukium.org/modules/coppermine/albums/userpics/pdf_files/4/0/yelidim_4web_ver2%5B1%5D%5B2%5D.pdf
- Paasi, A., 1999. "Nationalizing Everyday Life: Individual and Collective Identities as practice and Discourse," *Geography Research Forum* 19: 4–21.
- Pearson, D., 2002. "Theorizing Citizenship in British Settler Societies," *Ethnic and Racial Studies* 25(6): 989–1012.
- Penrose, J., 2002. "Nations, States and Homelands: Territory and Territoriality in Nationalist Thought," *Nations and Nationalism* 8(3): 277–297.
- Sibley, D., 1995. *Geographies of Exclusion*, London: Routledge.
- Storey, D., 2001. *Territory: The Claiming of Space*, Harlow: Prentice Hall.
- Turner, F. J., 1962. *The Frontier in American History*, New York: Holt, Rinehart and Winston.
- Yiftachel, O., 1996. "The Internal Frontier: Territorial Control and Ethnic Relations in Israel," *Regional Studies* 30(5): 493–508.
- , 2006. *Ethnocracy: Land and Identity Politics in Israel/Palestine*, Philadelphia: Penn Press, The University of Pennsylvania.